

УДК 930.253:[94+39](477.65)

О. А. ТРИБУЦЬКА*

**МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ФОНДУ ПАВЛА РЯБКОВА
(до 165-річчя від дня народження відомого
вченого-етнографа і громадського діяча)**

Здійснено огляд документальних матеріалів особового фонду вченого П. З. Рябкова як джерельної бази з вивчення української історії та культури, зокрема українського етносу, подій козацької доби, історії чумацького, ткацького промислів, рибальства на теренах України з давніх часів до початку ХХ ст.

Ключові слова: П. З. Рябков; етнографічне дослідження; рукопис; документальні матеріали; чумацтво; козацтво.

Павло Захарович Рябков є саме тією особистістю, чий творчий неспокій, глибокий допитливий розум, спостережливість і невичерпна енергія залишили помітний слід в соціальному і культурному розвитку суспільного середовища, у якому йому доводилось жити і працювати. Матеріальні та духовні здобутки Рябкова на ниві громадської діяльності, просвітництва, науки є ґрунтовними, але, на жаль, донині значна частина його унікальних праць не опублікована, а ім'я вченого здебільшого відоме лише вузькому колу науковців і краєзнавців. Павло Рябков – один із найталановитіших учнів видатного українського вченого-етнографа, антрополога і археолога Ф. К. Вовка, його учителями та ідейними натхненниками були М. Грушевський, І. Франко, О. Русов, М. Ковалевський. Роль вченого у дослідженні та розвитку етнографії та археології на теренах Півдня України є досить визначною.

Павло Рябков, син обер-офіцера, народився 29 червня 1848 р. у м. Херсоні. Навчався у Херсонській губернській гімназії, закінчив землемірно-таксаторські класи, що функціонували при гімназії¹.

Рябков сповідував ідеї народництва, а у подальшому – соціалістичну ідеологію. За підпільну антиурядову політичну діяльність у 1879 р., у 31-річному віці, був засланий до Сибіру. Доповідна записка Колимського окружного поліцейського управління якутському губернатору, датована 1882 роком, так характеризує Рябкова того періоду: “державний злочинець Павло Рябков, неодружений, 32-х років, віросповідання православного, засланий з Києва за політичну неблагонадійність адміністративним порядком, певних занять не має, а весь час проводить у читанні наукових книг”².

* *Трибуцька Олена Анатоліївна* – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Кіровоградської області.

Після повернення із заслання Рябков стає активним учасником земського ліберального руху, спочатку у Херсоні, а з 1892 р. – у Єлисаветграді, де обіймає посаду земського землеміра. Єлисаветград стає другою батьківщиною Павла Захаровича.

У 1901 р. вченому довелося виїхати до Франції, де навчався у Російській Вищій школі соціальних наук, а потім подорожував разом із І. Франком та Ф. Вовком у складі антропологічно-етнографічної експедиції по Західній Україні, проте у 1910-му він знову повертається до Єлисаветграда. Тут працює вже на посаді міського землеміра, займається активною громадською діяльністю, виступає ініціатором відкриття на Єлисаветградщині культурно-освітніх закладів для найбідніших верств населення³.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігається особовий фонд П. З. Рябкова, що є справжньою цінністю фондового складу установи.

Фонд (Ф. 304) має один опис, 620 одиниць зберігання, охоплює період з 1864 по 1925 рр. До опису увійшли такі розділи: 1) службова діяльність П. З. Рябкова; 2) громадська та наукова діяльність вченого; 3) друковані матеріали (видання, газетні та журнальні публікації тощо) авторства П. З. Рябкова та інших осіб, зміст яких стосується сфери суспільних та наукових інтересів фондоутворювача.

У розділі, що містить документи службової діяльності Рябкова, відклалися цінні документи з історії міста і краю, зокрема рукописні матеріали щодо забудови м. Єлисаветграда, описання поштових і транзитних шляхів, мостів Єлисаветградського повіту, відомості про землеволодіння на території повіту. Особливої уваги заслуговують доповідні записки Рябкова до керівництва міської управи щодо фактів розкрадання міської землі.

У розділі, де зосереджено документи громадської та наукової діяльності вченого, сконцентровано цінні документи фонду, що висвітлюють багатогранну роботу Рябкова на ниві просвітництва та науки. Розділ містить матеріали щодо влаштування у м. Єлисаветграді безкоштовної народної бібліотеки-читальні, дитячого садка, першої художньої виставки, краєзнавчого музею.

Значну частину документів становлять матеріали археологічних досліджень вченого, здійснених на теренах Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. У цьому ж розділі містяться рукописи наукових праць Павла Захаровича: “Община в Росії та інших країнах”, “Якути”, “Нариси про походження народів Росії, України, Кавказу й Фінляндії”, “Про скіфів.” Дві останні праці присвячені стародавній історії України, в яких автор аналізує процес становлення українського народу.

Крім цих матеріалів, у розділі відклалися рукописи етнографічних праць Рябкова, об'єктом яких є дослідження українського етносу. Се-

ред них – рукописні матеріали (18 одиниць зберігання), що були зібрані особисто П. З. Рябковим під час участі в експедиції по Західній Україні і містять докладні та надзвичайно цікаві відомості етнографічного характеру, що висвітлюють побут, традиції та звичаї гуцулів⁴. Слід зазначити, що цей масив матеріалів, на жаль, не був включений Ф. Вовком до науково-етнографічної праці “Український народ у його минулому і сучасному”, яка була видана у 1916 році у Санкт-Петербурзі⁵.

Значну частину документів етнографічної тематики становлять рукописи у кількості 18-ти одиниць зберігання, що стосуються дослідження Рябковим рибальського промислу півдня України, які здійснювались ученим у рамках програми, виробленої на з’їзді статистів Херсонської губернії (червень 1889 року)⁶. Ці матеріали стали основою для написання Рябковим двох невеликих праць: “Короткий огляд становлення рибальства на лиманах Чорного моря і річках, що впадають в нього” і “Риболовецькі артїлі у пониззі Дніпра та Дністра”, що були видані 1889 року в Одесі, та фундаментального етнографічного дослідження енциклопедичного характеру “Рибальство у Херсонській губернії і в прикордонних із нею частинах губернії Таврійської і Бессарабської”, виданого у 1896 р. у Херсоні окремою книгою⁷.

Невеликим за обсягом, але ґрунтовним дослідженням, що зберігається у рукописному вигляді у матеріалах фонду, є праця “Виробництво килимів у Херсонській губернії”, здійснене близько 1890-го року, де автор детально аналізує процес створення килима, описує будову ткацького верстата⁸. Дослідження цінне не лише тим, що дає уявлення про цей практично втрачений на сьогодні промисел, а й досить влучно характеризує особливості українського менталітету. Рябков відзначає, що молдавські та болгарські майстри залишались більш вірними традиції, а ось українки, особливо молоді дівчата, полюбляли новизну. “Новые рисунки, – зазначає дослідник, – позаимствованные у панов или взятые прямо с бумаги или ситца, начинают вытеснять старинный орнамент... Но в этом замечается и хорошая сторона. Богатство красок, громадный выбор всевозможных рисунков ведут к тому, что у мастериц с развитым вкусом есть возможность легче проявить свое творчество в той или иной форме. Насколько я успел заметить, у ткацких мастериц очень развито стремление к изящному. Давая просматривать рисунки различных вышивок, я был удивлен, с какой жадностью они набрасывались на лучшие рисунки, отвергая все вульгарное, нехудожественное”. Павло Захарович зауважує, що у кінці XIX ст. на зміну геометричному орнаменту приходять орнамент із зображенням тварин і рослин, а певна схематичність малюнка, блідість фарб, характерна для старовинних вишивок як на килимах, так і на сорочках, рушниках, витісняється орнаментом барвистим, багатим, “сюжетним”. Якщо на старовинній вишивці троянду не завжди можна було відрізнити від, скажімо, зайця, то поступово це змінювалось, але, як зазначає дослідник,

“фантазия и теперь иногда берет верх над реальностью. И вот мы видим на ковре из Аджамки, как мастерица изобразила розу с зелеными лепестками, белыми стеблями, фиолетовыми листьями...”⁹. Вчений настільки захопився українським килимарством Херсонської губернії, що зібрав цілу колекцію домотканих килимів і передав її до етнографічного відділу Санкт-Петербурзького музею імені Олександра III, кореспондентом якого він був¹⁰.

У дослідженні “Нариси з етнографії”, здійсненому 1910 року, Рябков описує зразки орнаментів, знайдених на теренах України, особливу увагу приділяючи при цьому орнаменту на писанках. Серед понад 20-х зразків орнаментів, виконаних вченим власноруч, є зображення також кабалістичного знаку циган із детальним його описанням. Рябков зазначає: цей знак, що уособлює Всесвіт, охоплений ланцюгом зла, цигани зображали на кінській упряжі, металевих і дерев’яних прикрасах¹¹.

У рукописах П. Рябкова значне місце посідає тема українського чумацтва. Дослідження цього соціокультурного явища було здійснено вченим у 1909–1910 рр., тоді, коли Павло Захарович мав уже достатньо досвіду для проведення самостійних науково-етнографічних пошукувань. Рукописи у кількості 8 одиниць зберігання містять відомості про історію промислу, його матеріальну культуру, чумацький фольклор тощо. Сім одиниць зберігання об’єднані загальною назвою “Чумацтво”¹², одна справа виокремлена під назвою “Чумацький віз”¹³.

Довгий час, подорожуючи південною частиною України у пошуках матеріальних свідок чумацької культури, Рябков не міг знайти справжнього чумацького возу (мажі). Нарешті такий був знайдений і описаний ним у м. Бериславі Херсонської губернії. У рукописі Рябков детально описав південний варіант чумацького возу: дослідження містить докладні, свого роду унікальні креслення і обміри возу, його окремих частин і деталей¹⁴.

Зазначені рукописні матеріали стали основою для наукової статті вченого “Чумацтво в Новоросії”, яка у 1910 році була відіслана ним до Санкт - Петербурга для опублікування в одному із випусків видання “Матеріали з етнографії” та етнографічного дослідження “Чумацтво”, що повинно було увійти до третього тому праці “Український народ у його минулому і сучасному.” Нині тексти оригіналів цих статей зберігаються у Державному музеї етнографії народів СНД¹⁵.

Із матеріалів листування Павла Захаровича з професором Ф. Вовком, що відклалися у документах фонду за період з 1908 по 1917 рр., дізнаємось, що у червні 1908 р. Рябков відправив до етнографічного відділення музею чумацький віз, деякі інші речі етнографічного характеру та фотографії¹⁶.

Результати дослідження Рябковим українського чумацтва є надзвичайно вагомими для вивчення історії функціонування цього промислу в Центральній та Південній Україні, реконструкції комплексу чумацьких засобів пересування.

З дослідженнями історії чумацтва пов'язана інша важлива тема, що посідає помітне місце у наукових дослідження Павла Рябкова: події козацької доби. Вчений був переконаний, що чумацтво, яке фактично існувало в період Київської Русі, передувало виникненню козацтва.

Серед матеріалів другого розділу документів фонду, що стосуються теми козацтва, особливе місце займає рукопис Рябкова “Нариси про боротьбу Б. Хмельницького за звільнення та приєднання України до Московської держави” (рік написання не встановлено) У доробку вченим подається детальний аналіз подій часів Визвольної війни 1648–1654 рр., її причини, хід та наслідки для українського народу. Рябков не сприймав ідею возз'єднання і схилився до думки, що сам Б. Хмельницький розглядав події 1654 р. як входження України під протекторат Російської держави¹⁷.

Історичним проблемам козацької доби присвячений і рукопис “Через пороги Дніпра” (польове дослідження): вчений особисто неодноразово проходив ці пороги на своєму улюбленому човні “Ундіна” та досліджував основні острови, де знаходились козацькі Січі¹⁸.

Історії козацтва присвячений ще один рукопис Рябкова – “Нариси про архів Запорізької Січі”, де на підставі документів Єлисаветградської міської управи вченим докладно висвітлена доля цього легендарного архіву¹⁹.

Серед документів третього розділу фонду особливо важливими є друковані видання авторства П. З. Рябкова, що стосуються історії краю: (“Короткий історичний нарис Єлисаветградського товариства розповсюдження грамотності та ремесел” за 1873–1898 рр., “Про ґрунтові дороги в Єлисаветградському повіті” та ін.)²⁰. Крім того, у цьому розділі наявні видання інших авторів з питань історії України, Росії, Болгарії та інших країн²¹, аналітичні матеріали, доповіді, звіти органів місцевого самоврядування Херсона, Одеси, Києва, що містять інформацію про деякі аспекти історії та розвитку цих українських міст²².

Описана вище документальна спадщина П.З. Рябкова як свідчення його вагомої суспільно-політичної, громадської, наукової діяльності, дає нам підстави стверджувати, що Павло Захарович належав до кращих представників тогочасної передової української інтелігенції.

Учасник Етнографічної комісії при Науковому товаристві імені Т. Шевченка, співробітник Єлисаветградського і Херсонського музеїв, провідний кореспондент етнографічного відділу Російського музею, член Російського Антропологічного товариства, Павло Рябков зробив значний внесок у збереження та примноження духовних і матеріальних пам'яток української культури. Ми свідомі того, що, з огляду на вагомую роль наукової спадщини вченого, необхідно якомога ширше популяризувати ці матеріали.

Документи фонду стали значним підґрунтям для дисертаційних досліджень значної кількості користувачів архівних документів, досить

часто ці яскраві, інформаційно насичені матеріали використовуються для експонування на виставках з історії краю, які готуються Держархівом області. Нагальною потребою є необхідність опрацювання та підготовка до друку рукописів Павла Захаровича, за якими нащадки українців, історію і культуру яких він із таким захопленням досліджував, мають вивчати історію свого краю і свого народу.

¹ Державний архів Кіровоградської області (далі – Держархів Кіровоградської обл.), ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² *Печериця Т.В.* Визначний українознавець П. З. Рябков. – Кіровоград, 2003. – С. 19.

³ Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁴ Там само, спр. 76, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

⁵ *Печериця Т. В.* Визначний українознавець П. З. Рябков. – Кіровоград, 2003. – С. 80.

⁶ Там само. – С. 66.

⁷ Там само. – С. 71.

⁸ Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 230, арк. 3, 4.

⁹ Там само, арк. 4, 5, 6.

¹⁰ *Печериця Т. В.* Визначний українознавець П. З. Рябков. – Кіровоград, 2003. – С. 64.

¹¹ Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 249, арк. 5.

¹² Там само, спр. 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218.

¹³ Там само, спр. 212.

¹⁴ Там само, спр. 217, арк. 3.

¹⁵ *Печериця Т. В.* Визначний українознавець П. З. Рябков. – Кіровоград, 2003. – С. 85.

¹⁶ Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 255, арк. 1–4.

¹⁷ Там само, спр. 196, арк. 3.

¹⁸ Там само, спр. 210, арк. 1–17.

¹⁹ Там само, спр. 258.

²⁰ Там само, спр. 283, спр. 274.

²¹ Там само, спр. 289, 291, 305, 306, 327, 339.

²² Там само, спр. 271, 300, 301.

Осуществлен обзор документальных материалов личного фонда ученого П. З. Рябкова как источника по изучению украинской истории и культуры, в частности украинского этноса, событий времен украинского казачества, истории чумацкого, ткаческого, рыбного промыслов на территории Украины с давних времен до начала XX ст.

Ключевые слова: П. З. Рябков; этнографическое исследование; рукопись; документальные материалы; чумачество; казачество.

The author describes the documents of the scholar P.Z. Ryabkov personal fond as the source base on the studying of the Ukrainian history and culture, namely the Ukrainian ethnos, the events of Cossack times; the history of chumak, weaving activity and fishing on the territory of Ukraine from ancient times to the early 20 century.